

Els Peters, Erwin van Rooijen, Harry Guit

1. Inleiding

Dat de jeugdfase, als fase in de levensloop waarin jongeren zich voorbereiden op volwassenheid, de afgelopen decennia ingrijpend is veranderd, is inmiddels een algemeen geaccepteerd feit. Over de vraag hoe die veranderingen geïnterpreteerd moeten worden, bestaat minder overeenstemming. Zowel het 'einde van de jeugd', het ontstaan van een nieuwe levensfase 'de postadolescentie', als de transformatie van de jeugdfase als overgangsfase (een status van 'worden') naar een 'geïndividualiseerde jeugdbiografie' (een status van 'zijn'), werden gepostuleerd (Fuchs 1989).

In dit artikel gaan we in op een aantal theoretische noties die ontwikkeld zijn om de structurele veranderingen in de jeugdfase te interpreteren. Met name de these van de 'geïndividualiseerde jeugdbiografie', waar de vraag naar de gevolgen van het individualiseringsproces voor het jong-zijn en volwassen-worden centraal staat, roept een aantal interessante vragen op. Deze betreffen vooral het verminderen van sekse- en milieuspecifieke verschillen in de overgang naar en voorbereiding op volwassenheid. Vragen die voor ons de aanleiding vormden om deze empirisch te onderzoeken.

2. Veranderingen in de jeugdfase

'The most recent discussions of youth as a biographical phase agree that youth is losing its natural distinction as a transitional phase between childhood and adulthood, that the passage in status represented by youth has become somewhat blurred, and that the "process of socialization we call youth has changed"' (Fuchs 1989: 42).

In de periode na de Tweede Wereldoorlog kunnen zowel in de structuur en duur van de jeugdfase, als in de maatschappelijke betekenis en individuele beleving van het jong-zijn en volwassen-worden, ingrijpende verschuivingen gesignaleerd worden (Krüger 1988).¹ Dit kan niet los gezien worden van sociaal-economische en sociaal-culturele ontwikkelingen in de westers-geïndustrialiseerde landen, zo-

als de onderwijsexpansie, de economische groei, de opbouw van de verzorgingsstaat, de ontkerkelijking, het emancipatieproces en de crisis in de arbeidsorganisatie in de jaren zeventig en tachtig.

Welke verschuivingen in de jeugdfase heeft men waargenomen? De jeugdfase kan opgevat worden als een overgangsfase in de levensloop. Het afsluiten van een opleiding, het verwerven van een baan, het opzetten van een eigen huishouding, het aangaan van een vaste relatie en het starten van een gezin, worden als passages naar volwassenheid gezien (SCP 1985; Cohen 1987). In de jaren vijftig, zo blijkt uit intergenerationeel-vergelijkend onderzoek, werden deze passages in een maatschappelijk, normatief gedefinieerde volgorde genomen. Jongeren uit de lagere milieus en meisjes in het algemeen, realiseerden de overgang naar volwassenheid in kortere tijd dan jongens uit de hogere sociale milieus (Fischer/Fuchs/Zinnecker 1985; Buchmann 1989; Peters 1992). Voor meisjes luidde het huwelijk het huisvrouw- en moederschap in, terwijl jongens op dat moment de rol van kostwinner op zich namen. Naar dit levensloopmodel, waar sekse- en milieuspecifieke regels aan ten grondslag liggen, wordt verwezen met de term *standaardlevensloop* (Van Leeuwen 1987; Meijers 1989; Du Bois-Reymond/Peters 1990; zie ook: Liefbroer e.a. in deze bundel).²

De belangrijkste verandering in dit traject naar volwassenheid, die eind jaren zeventig en begin jaren tachtig werd benadrukt, betrof de overgang van school naar de arbeidsmarkt. Jongeren volgden langer onderwijs en betraden, in vergelijking met de generaties jongeren die in de jaren vijftig en zestig opgroeiden, op steeds latere leeftijd de arbeidsmarkt. Deze verschuiving was zowel het resultaat van de verlenging van de leerplicht en het toegenomen belang van diploma's, als van de jeugdwerkloosheid. Deze ontwikkeling, aangeduid als de *verlenging van de jeugdfase*, was vooral voor meisjes en voor jongeren uit de lagere milieus een historisch nieuw fenomeen (Beck-Gernsheim 1983; Bilden/Diezinger 1988). Een lange jeugdfase is een 'algemeen cultureel goed' geworden en niet meer het exclusieve voorrecht van vooral mannelijke jongeren uit de hogere sociale milieus. Hieraan wordt gerefereerd als gesproken wordt van de *veralgemening*³ van de jeugdfase. 'Today, in most industrial societies, the typical minimum of 10 years of compulsory school attendance guarantees a certain "minimum of youth" to the members of all social strata' (Hurrelmann 1989: 5).

Tegelijkertijd zijn ook de overige passages naar volwassenheid verschoven. Alhoewel huwelijk en ouderschap worden uitgesteld, experimenteren hedendaagse jongeren op jongere leeftijd met relaties en seksualiteit en verlaten eerder het ouderlijk huis dan jongeren in de jaren vijftig en zestig (Van den Akker 1988; Van der Avort 1988; Latten 1990). Bovendien verzelfstandigen jongeren zich in seksueel, relationeel en ruimtelijk opzicht terwijl zij vaak nog de status van scholier of student hebben (Vogels/Van der Vliet 1990). Dit roept de vraag op of er wel sprake is van een ondubbelzinnige verlenging van de jeugdfase. Weliswaar verzelfstandi-

gen jongeren zich economisch – via reguliere arbeid – op latere leeftijd, maar zij worden op steeds jongere leeftijd in sociocultureel opzicht volwassen.

Zinnecker (1982; 1987) interpreteert deze veranderingen enerzijds als een *verkorting van de jeugdfase*. Jongeren verwerven immers op vroegere leeftijd rechten die voorheen verbonden waren aan het volwassenen-bestaan. Anderzijds ziet hij het gegeven dat jongeren op dat zelfde moment de stap naar volwassenheid via reguliere arbeid nog niet hebben gezet, als een indicatie voor het ontstaan van een nieuwe levensfase die tussen jeugd en volwassenheid schuift, de *postadolescentie*. De scheidslijn tussen jongeren uit de lagere en hogere milieus betreft niet meer een korte of lange jeugdfase, maar de deelname aan de postadolescente fase. Van een veralgemening van de postadolescente fase is nog geen sprake, die wordt vaker door jongeren uit de hogere sociale milieus gerealiseerd, aldus Zinnecker.⁴

Volgens Hurrelmann is er geen sprake van een nieuwe levensfase. De gelijktijdigheid van vervroegde en verlate verzelfstandiging op verschillende levensterreinen definieert hij als *status-inconsistenties*. Dat is volgens hem geen nieuw fenomeen, maar juist een kenmerk van de adolescentie. Status-inconsistenties nemen echter in verschillende historische periodes andere vormen aan en worden, afhankelijk van de ideeën over wat 'des jongere en des volwassene' behoort te zijn, anders gewaardeerd: 'It is far more the specific expression that this status inconsistency achieves today that is historically new' (Hurrelmann 1989: 20).

Fuchs (1983; zie ook: Fuchs-Heinritz 1990) vat nu deze specifieke constellatie van status-inconsistenties op als kenmerk en bewijs van een *individualisering van de jeugdfase*. Net als Zinnecker interpreteert hij de veranderingen in de jeugdfase in het kader van verschuivingen in de gehele levensloop. De grenzen tussen de verschillende levensfasen en met name die tussen jeugd en volwassenheid, vervagen. Dat betekent niet dat er sprake is van een postadolescente levensfase, wel dat het karakter van de jeugdfase is veranderd. Volgens Fuchs kunnen we niet langer spreken van een vanzelfsprekende, door sekse- en milieuspecifieke regels gedicteerde overgang naar volwassenheid. De standaardlevensloop maakt plaats voor een *geïndividualiseerde levensloop*, voor een *keuzebiografie*. Het proces van individualisering betekent dat de mogelijkheden om het leven naar eigen idee vorm te geven, zowel objectief als subjectief gezien, zijn toegenomen. Jongeren bevinden zich in een 'zelf vorm te geven veld van biografische opties': keuzen kunnen en moeten worden gemaakt. De jeugdfase krijgt steeds meer het karakter van een 'geïndividualiseerde jeugdbiografie'. Het leven in het hier en nu wordt steeds belangrijker. Alhoewel er nog steeds sprake is van sekse- en milieuspecifieke verschillen in de overgang naar volwassenheid, zijn deze volgens Fuchs wel in sterke mate afgenomen.

Ondanks het feit dat Fuchs wijst op de dialectiek van het individualiseringsproces – *keuzevrijheid impliceert ook keuzedwang en naast vermindering van oude, ontstaan er nieuwe ongelijkheden* – benadrukt hij toch de 'sunny side' van indivi-

dualisering. Dit blijkt met name uit zijn omschrijving van de geïndividualiseerde jeugdbiografie. Deze wordt gekenmerkt door een hoge mate van subjectief gevoelde keuzevrijheid, door het in sterke mate uitstellen van belangrijke beslissingen omtrent de toekomst (arbeid, relatie, gezin), door nieuwe waarden ten aanzien van beroepsarbeid en persoonlijke relaties en tot slot door experimenteren met niet-traditionele levensontwerpen. Individualisering wordt door hem dus beschouwd als kans en winst voor de persoonlijkheidsontwikkeling en de inrichting van het jeugdleven en het volwassenen-bestaan.

Alle bovenstaande noties wijzen op veranderingen in de structuur van de jeugdfase als statuspassage-traject en vooral de meer recente interpretaties proberen te achterhalen welke repercussies het individualiseringsproces heeft op de subjectieve beleving van het jong-zijn en volwassen- worden. Alhoewel verschillen naar sekse wel aan de orde komen, met name als het gaat om de subjectieve beleving van de veranderingen in de jeugdfase, wordt de mannelijke biografie veelal impliciet als referentiepunt van de analyse genomen. Zo wordt er in meisjes- en vrouwenstudies op gewezen dat een lange, door onderwijs gedomineerde jeugdfase voor meisjes veel later werkelijkheid werd. Voorts hebben de verschillende passages in het licht van de ideologie van de seksespecifieke arbeidsdeling voor meisjes een andere betekenis dan voor jongens (Bilden/Diezinger 1988; Keddi/Seidenspinner 1990; Peters/Chisholm 1991). Bij de interpretaties van de objectieve en subjectieve veranderingen in het jong-zijn en volwassen- worden, moet hiermee rekening worden gehouden.

Als we bij voorbeeld bedenken dat traditionele ideeën en praktijken betreffende de verdeling van zorgtaken nog steeds niet verdwenen zijn, dan is het de vraag of meisjes dezelfde mate van subjectieve vrijheid ervaren om bepaalde keuzen te maken als jongens. In het verlengde hiervan ligt de vraag in hoeverre meisjes het zich kunnen permitteren om belangrijke beslissingen omtrent opleidings- en beroepskeuzen voor zich uit schuiven. Meisjes moeten zich gezien de traditionele taakverdeling eerder bezighouden met de vraag hoe beroepsarbeid en vooral economische zelfstandigheid zich verhoudt tot het toekomstig moederschap. In vergelijking met vroegere meisjesgeneraties wordt een beroepsloopbaan door en voor hedendaagse meisjes steeds belangrijker gevonden, maar tegelijkertijd zijn de mogelijkheden om dit te realiseren beperkt (Peters/Du Bois-Reymond 1990; Dessens/Doorne-Huiskes/Mertens 1991). Individualisering brengt voor meisjes andere problemen met zich mee dan voor jongens: de frictie tussen culturele opties en structurele belemmeringen is op vroegere leeftijd en in sterkere mate aanwezig in de meisjesbiografie. Ook wat betreft de veranderingen in de structuur van de jeugdfase kan dit soort vragen opgeworpen worden. Zijn seksespecifieke verschillen in de duur en de fasering van de passages werkelijk zo drastisch verminderd als wordt beweerd?⁵ En welke rol speelt het milieu van herkomst? Is de overgang naar volwassenheid van meisjes en jongens uit de verschillende sociale milieus zoda-

nig veranderd dat er voor alle jongeren gesproken kan worden van een keuzebiografie, zowel objectief als subjectief gezien?

In Nederland kent onderzoek naar de structurele veranderingen in de jeugdfase dat vertrekt vanuit een levensloopperspectief, nog geen lange traditie (Didde 1988; Naber 1992). Maar de aandacht ervoor is groeiende (Comenius 1990; WIL-project z.j.; Liefbroer/Gerritsen/De Jong Gierveld 1992). Hetzelfde kan opgemerkt worden over intergenerationeel-vergelijkend onderzoek. Een studie naar de veranderingen in het jong-zijn en volwassen- worden in de jaren vijftig en tachtig, zoals in voormalig West-Duitsland is uitgevoerd, ontbreekt (Fischer e.a. 1985; Krüger 1990).

Het bovenstaande debat en de lacunes in het empirisch onderzoek vormden de aanleiding om de overgang naar en anticipatie op volwassenheid van jongeren vanuit het perspectief van de individualisering van de jeugdfase, te onderzoeken. De vraag is dan meteen hoe zoiets als een 'geindividualiseerde jeugdbiografie' c.q. een individualisering van de overgang naar en voorbereiding op volwassenheid, geoperationaliseerd kan worden. Daarvoor moet een onderscheid gemaakt worden tussen de verschillende niveaus waarop veranderingen in de levensloop onderzocht kunnen worden. In de eerste plaats moet gekeken worden naar het objectieve niveau van de levensloop, ofwel de levensloop als statuspassage-traject. Door te inventariseren op welke leeftijd en in welke volgorde de verschillende passage naar volwassenheid worden genomen, kan achterhaald worden of er inderdaad sprake is van een zodanige verandering in de fasering van passages dat niet meer gesproken kan worden van een sekse- en milieuspecifieke standaardlevensloop. In de tweede plaats moet het subjectieve niveau, de levensloop als 'geleefd leven' ofwel als biografie, in de analyses betrokken worden. Welke betekenis hechten jongeren aan de verschillende statuspassages? Welke voorstellingen hebben zij over hun toekomstig leven als volwassen vrouw en man? Als er sprake zou zijn van een keuzebiografie dan impliceert dit dat jongeren zich niet meer oriënteren op het seksespecifieke model van de standaardlevensloop, maar modernere of verschillende opties open houden. Voorts zou milieu hierin een ondergeschikte rol moeten spelen.

In dit artikel beperken we ons tot de structuur van het statuspassage-traject. We schetsen op welke leeftijd en in welke volgorde jongeren de verschillende passage naar volwassenheid nemen en welke differentiaties er bestaan naar sekse en milieu. We zullen aangeven hoe wij op basis van onze operationalisaties statuspassage-trajecten geconstrueerd hebben. Hiermee willen wij een bijdrage leveren aan een nadere empirische onderbouwing van de hierboven uiteengezette discussie.

3. Het project 'Jongeren, Ouders en Arbeid'

We baseren ons op de data die verzameld zijn in het project 'Jongeren, Ouders en

Arbeid'.⁶ Dit is een longitudinaal en intergenerationeel-vergelijkend onderzoek naar de overgang van jeugd naar volwassenheid. Gedurende een periode van drie jaar zijn 120 jongeren, afkomstig uit verschillende sociale milieus, jaarlijks geïnterviewd. Bij de start van het onderzoek, in 1988, waren de meeste jongeren in de leeftijd van 16 tot 19 jaar en stonden op dat moment voor hun eindexamen van het voortgezet onderwijs (lbo, mavo, havo, vwo).⁷ Met behulp van half-gestructureerde, biografische interviews zijn de veranderingen in hun keuzen betreffende opleiding, beroepsarbeid, relatie- en gezinsvorming in kaart gebracht.⁸ Het onderzoek moet uiteindelijk antwoord geven op de vraag hoe jongeren in de jaren tachtig en negentig de overgang naar volwassenheid beleven en vormgeven. Welke betekenis verlenen zij aan arbeid, relatie- en gezinsvorming en welke handelingsstrategieën ontwikkelen zij met betrekking tot deze levensterreinen? Daarnaast moet duidelijk worden welke rol leeftijdgenoten, ouders en professionele pedagogen, zoals decanen, leraren, studie- en beroepskeuzevoorlichters, in dit keuzeproces spelen.⁹

In dit artikel maken we slechts gebruik van een deel van de data. Op basis van de gesprekken met de jongeren is geïnterviewd op welke leeftijd zij: voor het eerst serieus verkering kregen, hun eerste seksuele ervaring opdeden (coïtus), van school gingen en de arbeidsmarkt betraden, zelfstandig zijn gaan wonen, met een partner een eigen huishouding opzetten. Omdat nog niet alle passages door de jongeren daadwerkelijk zijn genomen, is ook gevraagd op welke leeftijd zij bepaalde stappen naar volwassenheid verwachten te zetten: wanneer denk je van school en uit huis te gaan, te gaan samenwonen en/of te trouwen en (eventueel) vader of moeder te worden?¹⁰

4. De passages naar volwassenheid

Ten tijde van het laatste interview (1990) waren de meeste jongeren 18 tot en met 22 jaar oud. Een behoorlijk aantal van hen heeft slechts enkele passages naar volwassenheid genomen: 55 procent heeft de arbeidsmarkt nog niet betreden, 63 procent woont nog bij de ouders thuis, 89 procent heeft zich nog niet aan een partner gebonden door te gaan samenwonen (al dan niet gehuwd) en nog geen enkele respondent is al begonnen aan het ouderschap. Daarentegen hebben de meeste jongeren al wel vaste verkering en een seksuele relatie gehad (respectievelijk 80 en 67 procent).¹¹

Als we nu kijken op welke leeftijd onze jongeren bepaalde passages naar volwassenheid hebben genomen, dan blijkt dit verschillen naar milieu en sekse op te leveren.

De meerderheid van de jongeren uit de lage en middenmilieus heeft de arbeidsmarkt al betreden (58 en 52 procent), terwijl dit slechts 19 procent van de jongeren uit een hoog milieu betreft. De laatsten zijn na hun 18e gaan werken, terwijl een

behoorlijk aantal jongeren uit de lage en middenmilieus deze stap tussen hun 16e en 18e jaar heeft gezet. Zij hebben, omdat zij nog partieel leerplichtig waren, een opleiding met een baan gecombineerd. Naar sekse bestaan er minder grote verschillen. Ongeveer evenveel meisjes als jongens zijn tussen hun 16e en 20e gaan werken (38 en 37 procent). Maar na het 19e jaar worden de verschillen duidelijker: meer meisjes hebben dan al een baan. Van alle jongens en meisjes heeft respectievelijk 59 en 52 procent de arbeidsmarkt nog niet betreden.

De meerderheid van de jongeren heeft ergens tussen het 15e en 18e jaar voor het eerst vaste verkering gekregen. Een leeftijd waarop de meesten nog onderwijs volgen. Meisjes zijn er vroeger bij dan jongens: bijna drie keer zo veel meisjes als jongens namen deze passages voor hun 15e jaar. Een derde van de jongens zegt nog nooit vaste verkering te hebben gehad, terwijl dit slechts 9 procent van de meisjes betreft. Hierbij moeten we wel bedenken dat deze gegevens berusten op wat jongeren zelf definiëren als 'vaste verkering'. Het betekent niet per definitie dat ze geen vriend of vriendin hebben gehad, wel dat zij zelf de relatie niet als 'vast' of 'serieus' definieerden. Kijken we naar milieu, dan zijn er nauwelijks verschillen naar leeftijd. Wel blijken jongeren uit de midden- en hoge milieus vaker nog geen vaste verkering te hebben gehad (respectievelijk 26 en 22 procent) dan jongeren uit een laag milieu (11 procent).

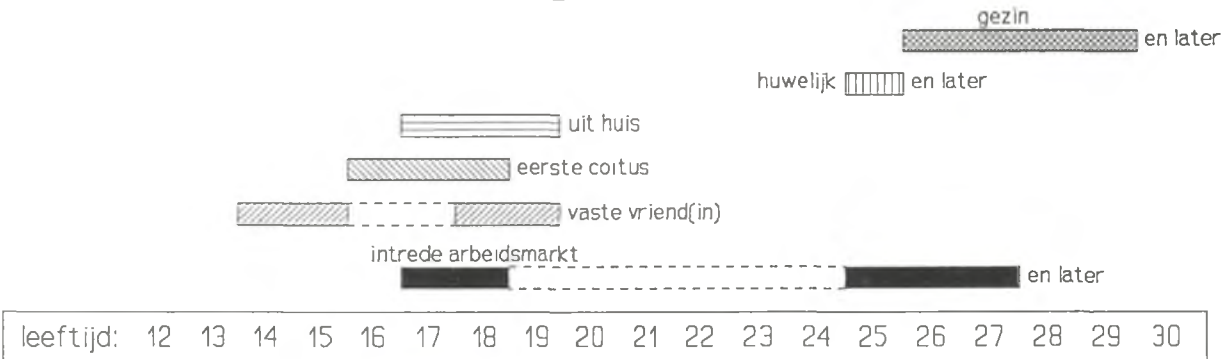
Het aantal jongeren dat nog geen seksuele relatie heeft gehad levert evenmin belangrijke verschillen naar milieu en sekse op. Het betreft ongeveer een derde van alle groepen. De leeftijd waarop de overige respondenten deze passage nemen – meestal tussen het 15e en 19e jaar – levert wel verschillen op. Meisjes experimenteren op jongere leeftijd met seksualiteit dan jongens. Maar liefst 12 meisjes hebben hun eerste seksuele ervaring op of voor hun 16e jaar gehad. Daartegenover betreft het slechts één jongen. Het blijkt vooral meisjes uit de middenklasse te betreffen die een opleiding op lbo-niveau volgen.

Alhoewel de meeste jongeren dus al experimenteren met relaties, betekent dat niet dat ze al samenwonen of getrouwd zijn. Slechts 13 van de 120 jongeren waren ten tijde van het derde interview verloofd (2), samenwonend (8) of getrouwd (3). Dit zijn overwegend meisjes uit de midden- en hoge milieus (10).

Kijken we tot slot naar het zelfstandig wonen, dan blijkt dat vooral jongeren uit de lage en middenmilieus nog bij hun ouders thuis wonen (82 en 72 procent). Verreweg de meeste jongeren uit de hoge milieus (72 procent) wonen zelfstandig op kamers. De belangrijkste reden om het ouderlijk huis te verlaten is de start van een studie (hbo of vwo) en deze jongeren namen deze stap meestal rond hun 18e jaar. Alhoewel er geen groot verschil is tussen het aantal meisjes en jongens dat nog bij de ouders thuis woont (67 en 61 procent), gaan meisjes wel eerder uit huis dan de jongens (zie ook: Latten 1990).

Een onderscheid naar de leeftijd waarop de overige jongeren verwachten hun wensen ten aanzien van een baan, uit huis gaan, een relatie en ouderschap te reali-

GEÏNDIVIDUALISEERD STATUSPASSAGE TRAJECT

intrede arbeidsmarkt

vaste vriend(in)

uit huis

huwelijk

gezin

MEER STANDAARDBIOGRAFISCH STATUSPASSAGE TRAJECT

seren, blijkt ook milieu- en seksespecifieke variaties op te leveren. Vooral jongeren uit de hoge milieus denken pas na hun 25e jaar de arbeidsmarkt te betreden en hun beroepswens te realiseren. Dit is niet verwonderlijk als we zien dat zij bijna allemaal een opleiding op HBO- of universitair niveau volgen. Meer meisjes dan jongens verwachten voor hun 23e dit doel te bereiken, terwijl meer jongens dan meisjes dit pas na hun 25e verwachten. Wat verder opvalt is dat jongeren uit de midden- en hoge milieus vaker niet weten wanneer ze deze passage zullen nemen (26 en 28 procent) dan jongeren uit een laag milieu (11 procent).

Met betrekking tot relatievorming kan ruim een derde geen termijn aangeven. Dit levert geen grote verschillen naar milieu op, maar wel naar sekse: 52 procent van de jongens weet niet wanneer ze zullen beginnen aan een vaste relatie tegenover 26 procent van de meisjes. Meisjes hebben niet alleen meer concrete ideeën over deze passage, zij willen ook vaker op jongere leeftijd samen gaan wonen – voor of op hun 22e – dan jongens. Meisjes, vooral uit de lage en middenmilieus, willen dan ook op korte termijn zelfstandig gaan wonen.

Eenzelfde patroon doet zich voor bij de verwachtingen over ouderschap. Meisjes, vooral uit de lagere en middenmilieus, verwachten voor hun 25e aan kinderen te beginnen. Jongens zeggen vaker niet te weten wanneer ze aan het ouderschap zullen beginnen dan meisjes (respectievelijk 52 en 32 procent). Voorts blijkt dat hoe hoger het milieu, hoe onduidelijker het tijdsperspectief bij de desbetreffende jongere is: 34, 40 en 50 procent van de jongeren uit een laag, midden- en hoog milieu kunnen met betrekking tot deze passage geen termijn noemen.

Bij deze eerste beschrijving van de afzonderlijke statuspassages zien we dus bepaalde milieu- en seksespecifieke verschillen. Twee differentiaties vallen hierbij met name op. Jongeren uit de hogere milieus hanteren over het algemeen langere en meer diffuse tijdsperspectieven ten aanzien van de verschillende statuspassages. Dit is onlosmakelijk verbonden met de duur van hun vervolgopleiding. Het meest duidelijke seksespecifieke verschil manifesteert zich bij de passages 'eerste vaste vriend/in' en 'eerste seks'. Deze statuspassages worden door meisjes eerder genomen dan door jongens. Dit is op zich niets nieuws, maar deze statuspassages lijken wel steeds vroeger genomen te worden en een vast onderdeel van de jeugdfase te zijn geworden (Ravesloot 1992).

5. Trajecten naar volwassenheid

Bovenstaande beschrijving betreft een eerste globale differentiatie naar milieu en sekse van de afzonderlijke statuspassages op groepsniveau. Hiermee is echter nog niets gezegd over de volgorde en duur van de verschillende statuspassages in de individuele levensloop. We moeten daar immers inzicht in krijgen om te kijken of het traject naar volwassenheid van jongeren de karakteristieken van een standaardlevensloop of een keuzebiografie heeft. Door per respondent alle passages te

inventariseren en deze te koppelen aan de leeftijd, kunnen statuspassage-trajecten naar volwassenheid geconstrueerd worden. Daarbij doet zich echter het probleem voor dat een behoorlijk aantal jongeren nog niet alle passages achter de rug heeft. Om nu toch trajecten te kunnen construeren hebben we per respondent de feitelijk genomen passages en de leeftijd waarop zij de overige passages verwachten te nemen, geïnventariseerd. We realiseren ons dat dit problemen oplevert. Het is immers niet zeker of de jongeren in de nabije of verre toekomst daadwerkelijk op die wijze de overige passages zullen nemen. Toch kiezen we hiervoor omdat deze anticipaties inzicht geven in de tijds- en handelingsperspectieven die jongeren nu hanteren ten aanzien van de inrichting van hun levensloop. We presenteren hier dus geen analyses van het feitelijk gerealiseerde traject enerzijds en van de nog te doorlopen statuspassages anderzijds, maar verdisconteren de retrospectieve (reeds feitelijk genomen) en prospectieve (nog niet genomen) passages direct in één en hetzelfde statuspassage-traject.

Nadat wij van alle 120 respondenten de leeftijden waarop zij de verschillende statuspassages hebben genomen en/of denken te nemen in kaart hadden gebracht, bleek dit meer dan honderd verschillende trajecten op te leveren. Hierbij moet direct opgemerkt worden dat het vaak om kleine verschillen in leeftijd en/of volgorde gaat. Desalniettemin lijkt op dit algemene niveau het begrip 'keuzebiografie' zeker op z'n plaats.¹² Als we op een wat hoger abstractieniveau de onderzoeksresultaten bekijken en alle tussenstappen en omwegen in de levensloop van de jongeren weglaten, dan kunnen twee hoofdtrajecten onderscheiden worden: trajecten die we qua volgorde van de passages en de tijdsperspectieven die de jongeren hanteren als 'meer standaardbiografisch' of als 'meer geïndividualiseerd' kunnen benoemen.¹³ In schema 1 worden de verschillen tussen beide trajecten zowel wat betreft de volgorde van de passages als de leeftijd waarop jongeren deze passages – denken te – nemen, gevisualiseerd.¹⁴

Als we eerst naar het 'geïndividualiseerde statuspassage-traject' kijken, dan blijkt dat de meesten met vriendjes/vriendinnetjes en seksualiteit geëxperimenteerd hebben toen zij nog op het voortgezet onderwijs zaten. Bovendien is een substantieel deel van hen toen ook al op kamers gaan wonen. Meestal verlaten zij het ouderlijk huis als zij een hogere vervolgopleiding gaan volgen. Deze jongeren houden vooral met betrekking tot de gewenste relatievorm en ouderschap hun toekomst open. Ze weten eigenlijk nog niet goed of, dan wel wanneer, zij willen gaan samenwonen, trouwen en aan kinderen willen beginnen.¹⁵ Daarnaast zijn er in deze groep ook jongeren die vrij nauwkeurig in tijd aangeven wanneer zij deze passages denken te nemen. Zij wensen dat echter op veel latere leeftijd te realiseren dan jongeren die een meer standaardbiografisch traject volgen. Hetzelfde geldt voor de intrede op de arbeidsmarkt c.q. de realisatie van de beroepswens: zij kunnen of willen zich hier geen voorstelling in tijd maken of noemen een tijdstip ergens na hun 25e. Een leeftijd waarop ze ook verwachten serieus over samenwo-

nen, trouwen en kinderen te gaan nadenken. Het geïndividualiseerde statuspassage-traject wijkt dus vooral op het gebied van relatievorming en seksualiteit en het verlaten van het ouderlijk huis af van de standaardlevensloop zoals wij die in de inleiding schetsten.

Kijken we naar het meer 'standaardbiografische statuspassage-traject', dan blijken deze jongeren niet alleen meer concrete maar vooral kortere tijdsperspectieven te hanteren. Vanaf hun 16e betreden de meesten van hen de arbeidsmarkt. Omstreeks hun 20e denken zij het ouderlijk huis te verlaten en bovendien te gaan samenwonen of te gaan trouwen. Vanaf hun 22e jaar verwachten ze aan kinderen te beginnen. Het merendeel van deze jongeren heeft gedurende ons onderzoek nog geen seksuele relatie gehad (daarom is deze passage ook niet in het schema opgenomen). Zij verzelfstandigen zich dus in seksueel en ruimtelijk opzicht op latere leeftijd dan jongeren die een 'geïndividualiseerd statuspassage-traject' volgen. De overige passages nemen zij op jongere leeftijd. Voor hun 26e verwachten ze alle passages naar volwassenheid genomen te hebben. Uitgezonderd relatievorming is de volgorde van de statuspassages overeenkomstig met het statuspassage-traject binnen de standaardbiografie.

Hoeveel en welke jongeren structureren nu op de boven geschetste wijze de overgang naar volwassenheid? Uit tabel I blijkt in de eerste plaats dat het geïndividualiseerde statuspassage-traject dominant is: tweederde van de respondenten volgt dit traject. Tegelijkertijd toont tabel I aan dat dit 'nieuwe model' niet gelijkmatig is verdeeld naar milieu en sekse.

Alhoewel de meerderheid van de respondenten uit de verschillende milieus een geïndividualiseerd statuspassage-traject volgt, is dit traject vooral dominant bij jongeren uit een hoog milieu. Het standaardbiografische statuspassage-traject komt relatief vaak voor bij de lage en in mindere mate bij de middenmilieus. Deze uitkomst sluit aan bij de civilisatie-theoretische notie die in de discussie over de 'geïndividualiseerde jeugdbiografie' een rol speelt, namelijk dat de nieuwe jeugd-culturele gedragsmodellen zich het eerst en het sterkst zullen voordoen binnen de hogere sociale milieus om daarna door de daaronder liggende milieus te worden overgenomen (Zinnecker 1986; Van Rooijen/Guit 1990; Guit/Van Rooijen 1990).

Tabel I: Statuspassage-traject, gedifferentieerd naar milieu van herkomst en sekse

statuspassage-traject	milieu:			geslacht:		totaal
	laag	midden	hoog	jongens	meisjes	
geïndividualiseerd	20 53%	33 66%	29 91%	44 81%	38 58%	82 68%
standaardbiografisch	18 47%	17 34%	3 9%	10 19%	28 42%	38 32%
Totaal	38	50	32	54	66	120

Maar het resultaat staat haaks op de notie van de 'veralgemening van de geïndividualiseerde jeugdbiografie'. Er blijken immers duidelijke milieugebonden verschillen.

Hetzelfde kan geconcludeerd worden wanneer we kijken naar de differentiatie naar sekse. In tabel 1 zien we dat weliswaar de meerderheid van de jongens en meisjes anticipeert op een geïndividualiseerd statuspassage-traject, maar dit traject is vooral dominant bij jongens. Dit resultaat bevestigt de kritiek die vanuit vrouwenstudies op het jeugdfasedebat is geleverd, namelijk dat de veranderingen in de jeugdfase bij meisjes en jongens niet gelijk verlopen en dat er nog steeds aanzienlijke seksspecifieke verschillen bestaan in de structurering van de passages naar volwassenheid. Van een wegvallen van milieu- en seksspecifieke verschillen in de overgang naar volwassenheid kan op basis van onze resultaten dus niet zonder meer gesproken worden.

6. Afsluitende opmerkingen

In deze bijdrage stond de vraag centraal of we de notie van een 'geïndividualiseerde jeugdbiografie' zodanig konden operationaliseren dat er een aannemelijk onderscheid te maken viel tussen jongeren die anticiperen op een meer traditionele, standaardbiografische levensloop en jongeren die hier duidelijk van afwijken. We wilden hiermee een bijdrage leveren aan een nadere empirische fundering van het begrip 'individualisering'. Bovendien stelden we hiermee de in de theoretische discussie veronderstelde afname van sekse- en milieuspecifieke verschillen in de levensloop van jongeren aan de orde.

Om deze vraag te beantwoorden is vooralsnog gekeken naar de structuur van het statuspassage-traject. We troffen veel verschillende trajecten aan, die wij op een hoger abstractieniveau onderbrachten in 'meer geïndividualiseerde' en 'meer standaardbiografische' trajecten naar volwassenheid. De meerderheid van onze respondenten anticipeert op een geïndividualiseerd statuspassage-traject. Korte, vaak meer standaardbiografische statuspassage-trajecten worden vooral door jongeren uit de lage en de middenmilieus en vaker door meisjes gerealiseerd. Lange, meer geïndividualiseerde statuspassage-trajecten vinden we vooral bij jongeren uit de hogere milieus. Relatief meer jongens dan meisjes anticiperen op een meer geïndividualiseerd statuspassage-traject. Sekse- en milieuspecifieke verschillen in de overgang naar volwassenheid spelen nog steeds een rol, maar gezien de diversiteit in trajecten kan niet meer gesproken worden van één dominant levensloopmodel (zie ook: Van Leeuwen/Ploegmakers 1990).

Deze conclusie betreft de structuur van de overgang naar volwassenheid, ofwel het verschil in de volgorde van en de tijdspanne tussen de verschillende statuspassages. Dit waren immers de criteria op basis waarvan de twee trajecten benoemd zijn. Dit roept echter een aantal vragen op.

Een eerste vraag is in hoeverre jongeren intentioneel een geïndividualiseerd traject volgen: stellen zij bewust keuzen uit en hebben zij 'experimenteren' als levenshouding geïnternaliseerd? In de hier gepresenteerde analyses hebben wij de motivaties van de jongeren buiten beschouwing gelaten. We weten echter op basis van onze data dat dit zeker niet het geval is bij al deze jongeren, maar ook het resultaat is van externe omstandigheden, toevallige gebeurtenissen en dergelijke.

Een tweede vraag is of jongeren die een geïndividualiseerd traject realiseren, ook minder traditionele voorstellingen hebben over de combinatie van beroeps- en zorgtaken als zij eenmaal volwassen zijn? De combinatie van beroeps- en zorgarbeid is in de jongensbiografie een minder groot of zelfs helemaal geen dilemma, waardoor zij het zich kunnen permitteren om met betrekking tot relatie- en gezinsvorming de toekomst open te houden. Juist doordat zij impliciet van de traditionele taakverdeling uitgaan – en dat is de paradox! – realiseren zij vaker een geïndividualiseerd statuspassage-traject dan meisjes, die met het dilemma kind-carrière reeds vroeger worstelen en daardoor meer concrete tijdsperspectieven ontwikkelen.¹⁶

Deze vragen tonen aan dat we niet kunnen volstaan met analyses die zich uitsluitend richten op het structurele niveau van de overgang naar volwassenheid. Dergelijke analyses geven slechts inzicht in de – geanticipeerde – fasering van statuspassages door meisjes en jongens uit de verschillende milieus. Het geeft echter geen inzicht in hun motivaties, hun beleving van de overgang naar volwassenheid en de betekenis die zij hechten aan de verschillende passages naar volwassenheid. Om grip te krijgen op de individualisering van de overgang naar volwassenheid, moeten dan ook beide dimensies in de analyse betrokken worden.

Noten

1. Wij baseren ons voornamelijk op het recente jeugdsociologische debat zoals dat in de jaren tachtig en negentig in voormalig West-Duitsland is en wordt gevoerd. Wij realiseren ons dat discussies over veranderingen in de jeugd- of adolescentiefase van oudere datum zijn. In de jaren vijftig en zestig werd zowel door Nederlandse als buitenlandse wetenschappers al een aantal van de hier besproken veranderingen in de jeugdfase gesignaleerd (Abma 1990; Watts e.a. 1989).

2. In de Duitse en Engelstalige literatuur worden hiervoor respectievelijk de termen 'Normalbiographie' en 'normal life course' gebruikt.

3. Wij gebruiken dit woord voor het in de Duitse literatuur voorkomende 'Verallgemeinerung'.

4. Zie voor kritiek op en een nadere empirische uitwerking van het postadolescentieconcept: Baethge e.a. 1983; Hazekamp 1990; Van Rooijen/Guit 1990.

5. Deze vragen impliceren een intergenerationale vergelijking. Elders is de overgang naar volwassenheid en de toekomstvoorstellingen van vrouwen die in de jaren veertig/vijftig/zestig en de jaren tachtig/negentig opgroei(d)en vergeleken. Daarbij is met name aandacht besteed aan de milieuspecifieke verschillen in de jeugdfase van jonge vrouwen in beide perioden (Peters 1992).

6. Dit onderzoek wordt uitgevoerd aan de Rijksuniversiteit Leiden, sectie Jongerenstudies en Jeugdbeleid en is mede gefinancierd door het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en de Stichting Kinderpostzegels Nederland. Zie voor tussenrapportages: Meijers 1989; Du Bois-Reymond/Peters 1990, 1992.

7. De onderzoeksgroep bestaat uit 54 jongens en 66 meisjes die in 1988 in de eindexamens van het lbo (48), mavo (21), havo (26) en vwo (25) zaten. Deze jongeren, geboren in periode 1968-1972, woonden in de stad Leiden en de omliggende gemeenten. Voor de indeling naar sociaal milieu hebben wij gebruik gemaakt van de beroepenclassificatie van Flierman (1987). Van de jongeren zijn 38 uit een laag, 50 uit een midden- en 32 uit een hoog milieu afkomstig.

Door de samenstelling en omvang van de onderzoeksgroep kunnen op basis van dit onderzoek geen uitspraken over 'de Nederlandse jeugd' gedaan worden. Bij de opzet van dit kwalitatieve onderzoeksproject is hiernaar ook niet gestreefd. Wij menen echter dat het sample groot en gevarieerd genoeg is om de hypothesen die ten grondslag lagen aan het project te exploreren.

8. Wij spreken van een biografisch interview omdat de levensgeschiedenis, de subjectieve beleving en de (zelf)definities van jongeren centraal staan.

9. Van 60 jongeren zijn ook de vaders (60) en moeders (60) tweemaal geïnterviewd. Het ouder-sample is zo samengesteld dat de verschillende milieus vertegenwoordigd zijn. Het doel van de ouderinterviews is tweeledig. In de eerste plaats willen we inzicht krijgen in de begeleiding die ouders kunnen en willen geven aan hun kinderen (onze jongeren): op welke wijze ondersteunen zij de jongeren in het keuzeproces; met welke problemen voelen zij zich als ouders geconfronteerd; en hoe lossen zij deze problemen op? In de tweede plaats willen we inzicht krijgen in hun eigen jeugdperiode om zodoende data te creëren die een intergenerationale vergelijking mogelijk maken. Op deze wijze kunnen we veranderingen in het jong-zijn en volwassen- worden in de periode 1940-1990 onderzoeken. De resultaten van het gehele project zullen medio 1993 in boekvorm gepubliceerd worden.

10. In de derde tussenrapportage van het project Jongeren en Arbeid is deze thematiek uitgebreider beschreven (zie: Guit/Van Rooijen/Peters 1992).

11. Aan de jongeren is gevraagd welke seksuele voorkeur zij hebben. Eén jongen heeft een homoseksuele relatie en twee meisjes konden het zich voorstellen met iemand van hetzelfde geslacht een relatie te hebben.

12. In verschillende onderzoeken waarin gepoogd is alle levensloopgebeurtenissen of transitie tot een traject samen te voegen, komt ook zo'n grote variëteit in trajecten naar voren (zie: Hagestad 1991; Van Leeuwen/Ploegmakers 1990).

13. We hebben per respondent per variabele de desbetreffende leeftijden getraceerd. Hierbij zijn wij teruggegaan naar de interviewprotocollen. Veel respondenten hebben tijdens de drie onderzoeksrondes, of daarvoor, nog niet alle door ons geoperationaliseerde statuspassages genomen. Daarom hebben wij hun ideeën hieromtrent in kaart gebracht op basis van de leeftijd van iedere respondent en de leeftijd waarop deze denkt de desbetreffende statuspassages te zullen nemen.

Per respondent zijn vervolgens de leeftijden waarop statuspassages zijn genomen en de leeftijden waarop zij op statuspassages anticiperen op een rij gezet waardoor deze een 'statuspassage-traject' vormen.

Na deze inventarisatie van de feitelijke en geanticipeerde statuspassages, bleken er onder de 120 respondenten meer dan honderd verschillende trajecten te vinden te zijn. Dit wijst dus op individualisering. Aansluitend bij de theoretische noties omtrent de overgang van standaard- naar keuzebiografie, hanteerden we de volgorde van de statuspassages als onderschei-

dend criterium. Er zijn trajecten aangetroffen die sterk overeenkomen met het standaardstatuspassage-traject of er slechts op het aspect relatievorming en seksualiteit van afwijken. Deze trajecten zijn altijd gesloten van aard, hetgeen wil zeggen dat de statuspassages genoemd zijn en de realisatie ervan gekoppeld is aan een kortere en een concrete termijn. Vaak zijn de geïndividualiseerde trajecten open van aard. De termijnen zijn in het perspectief van de jongeren lang en diffuus. Vaak willen zij zich nog nergens op vast leggen.

Inhoudelijk is het mogelijk dat degene die een statuspassage-traject volgt dat sterk op een standaardbiografisch traject lijkt, dit eveneens doet vanuit een geïndividualiseerde attitude en de vormovereenkomst met het normatieve standaardstatuspassage-traject slechts op toeval berust. Traditionele houdingen ten aanzien van werk en relatievorming moeten dan ook door combinatie met andere variabelen worden achterhaald en met deze gegevens gecombineerd worden (Peters/Guit/Van Rooijen 1992).

14. Op groepsniveau zijn de bij deze twee trajecten behorende statuspassages naar leeftijd geordend. De leeftijd waarop tenminste 50 procent van de jongeren een bepaalde passage heeft genomen danwel denkt te nemen, is in het schema aangegeven. Daar waar verschillende leeftijdsclusters werden aangetroffen, is ervoor gekozen dit door middel van 'leeftijdsklokjes' te visualiseren. Dit betreft 'vaste vriend/vriendin' en 'intrede arbeidsmarkt' bij het geïndividualiseerde statuspassage-traject.

15. De operationalisatie is hier uitsluitend gericht op de volgorde van de statuspassages en niet op de betekenis die jongeren aan de passages toekennen. Dit heeft met name betrekking op de realisatie van de gewenste relatievorm. Het kan hierbij gaan om samenwonen, trouwen of andere relatiemodellen, maar ook de binnen de relatie gewenste taakverdeling (egalitair of niet) is een kwalitatief onderdeel van deze statuspassage.

16. Deze thematiek, die zich mede richt op de verschillende vormen van tijdsbeleving, hebben wij elders uitgewerkt. Hierbij hebben wij het theoretische model van Cavalli betrokken op ons jongeren-sample. Deze typologie differentieerde naar milieu, maar niet wezenlijk naar sekse (Cavalli 1988; Guit/Van Rooijen 1990). Het model van Cavalli is echter gebaseerd op een onderzoek naar *jongens* en het is de vraag in hoeverre zijn model toepasbaar is op de meisjesbiografie. Zo vinden wij de noties die wij aan onze, hier gepresenteerde onderzoeksresultaten verbinden terug bij Leccardi, die in een reflectie op het model van Cavalli ook stelt dat meisjes juist door het probleem van 'dubbele binding' veel eerder dan jongens geneigd zullen zijn hun levensloop concreet te structureren: 'Wir können davon ausgehen, dass bei Frauen die Elemente der "zeitlichen Strukturierung" wegen der vielfältigen Zugehörigkeiten, auf die sich weibliche Identität gründet, gegenüber den destrukturierenden Elementen überwiegen' (Leccardi 1990: 100).

Geraadpleegde literatuur

- Abma, R. (1990), *Jeugd- en tegencultuur. Een theoretische verkenning*. SUN, Nijmegen.
- Akker, P.A.M. van den (1988), Mannen, vrouwen en kinderen in verschuivend perspectief. In: G.A.B. Frinking en J.H.M. Nelissen (red.), *Het kind als keuze* (p. 13-33). SDU, 's-Gravenhage.
- Avort, A.J.P.M. van der (1988), Veranderende partnerrelaties en de problematische gezinsvorming. In: G.A.B. Frinking en J.H.M. Nelissen (red.), *Het kind als keuze* (p. 34-49). SDU, 's-Gravenhage.
- Baethge, M., H. Schomburg en U. Voskamp (1983), *Jugend und Krise – Krise aktueller Jugendforschung*. Campus Verlag, Frankfurt am Main/New York.
- Beck-Gernsheim, E. (1983), Vom 'Dasein für andere' zum Anspruch auf ein Stück 'eigenes

- Leben'. Individualiseringsprozesse im weiblichen Lebenszusammenhang. *Soziale Welt*, 34, (3), 307-340.
- Bilden, H., en A. Diezinger (1988), Historische Konstitution und besondere Gestaltung weiblicher Jugend – Mädchen im Blick der Jugendforschung. In: H.H. Krüger (red.), *Handbuch der Jugendforschung* (p. 135-156). Leske + Budrich, Opladen.
- Bois-Reymond, M. du, en E. Peters (red.) (1990), *Jongeren verder op weg. Tweede onderzoeksverslag uit het project 'Jongeren, Ouders en Arbeid'*. Rijksuniversiteit, Leiden.
- Bois-Reymond, M. du, en E. Peters (red.) (1992), *Keuzen van jongeren. Een longitudinaal onderzoek naar de statuspassages opleiding, werk, relatie- en gezinsvorming. Derde rapportage van het Leidse onderzoeksproject 'Jongeren, Ouders en Arbeid'*. Sectie Jongerenstudies en Jeugd beleid. Rijksuniversiteit, Leiden.
- Buchmann, M. (1989), Die Dynamik von Standardisierung und Individualisierung im Lebenslauf. Der Übertritt ins Erwachsenenalter im sozialen Wandel fortgeschrittener Industriegesellschaften. In: A. Weyman (red.), *Handlungsspielräume. Untersuchungen zur Individualisierung und Institutionalisierung von Lebensläufen in der Moderne* (p. 90-104). Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart.
- Cavalli, A. (1988). Zeiterfahrungen von Jugendlichen. Versuch einer Typologie. In: R. Zoli (red.), *Zerstörung und Wiederaneignung von Zeit*. Campus Verlag, Frankfurt am Main.
- Cohen, G. (red.) (1987), *Social change and the life course*. Tavistock Publications, Londen/ New York.
- Comenius (1990), Jeugdonderzoek in ontwikkeling. Themanummer *Comenius* 40.
- Dessens, J., J. van Doorne-Huiskes en E. Mertens (1991), Veranderingen in de beroepsoriëntatie van vrouwen: een vergelijking tussen opeenvolgende generaties. *Mens en Maatschappij* 66, (2), 180-199.
- Didde, J. (1988), *Trends in jeugdonderzoek. Een globale analyse van verschuivingen in Nederlands jeugdonderzoek over de jaren 1982-1987*. SWIDOC, Amsterdam.
- Fischer, A., W. Fuchs en J. Zinnecker (1985), *Jugendliche und Erwachsene '85. Generationen im Vergleich 10*. Shell-Jugendstudie, Band 1-5. Leske + Budrich, Opladen.
- Flierman, H. (1987), *Beroepen tweedimensionaal geordend. Een instrument voor onderzoek naar het verband tussen maatschappelijke positie, thuiscultuur en schoolcultuur*. SCO-rapport 118, Amsterdam.
- Fuchs, W. (1983), Jugendliche Statuspassage oder individualisierte Jugendbiographie? *Soziale Welt*, 34, (3), 341-371.
- Fuchs, W. (1989), Youth as a biographical phase. In: M.W. Watts, A. Fischer, W. Fuchs en J. Zinnecker (red.), *Contemporary German youth and their elders. A generational comparison* (p. 26-44). Greenwood Press, New York/Londen.
- Fuchs-Heinritz, W. (1990), Jeugd als statuspassage of geïndividualiseerde jeugdbiografie? *Jeugd en samenleving*, 20, (7/8), 451-473.
- Guit, H., en E. van Rooijen (1990), Zeitstrukturierung bei Jugendlichen. Eine Studie aus den Niederlanden. In: M. du Bois-Reymond en M. Oechsle (red.) (1990), *Neue Jugendbiographie? Zur Strukturwandel der Jugendphase* (p. 41-57). Leske + Budrich, Opladen.
- Guit, H., E. van Rooijen en E. Peters (1992), De jeugdfase en statuspassage trajecten naar volwassenheid. In: M. du Bois-Reymond en E. Peters (red.), *Keuzen van jongeren. Een longitudinaal onderzoek naar de statuspassages opleiding, werk, relatie- en gezinsvorming. Derde rapportage van het Leidse onderzoeksproject 'Jongeren, Ouders en Arbeid'* (p. 26-59). Sectie Jongerenstudies en Jeugd beleid. Rijksuniversiteit, Leiden.
- Hagestad, G. (1991), Trends and dilemmas in life course research: An international perspective. In: W.R. Heinz (red.), *Theoretical advances in life course research* (p. 23-57). Deutscher Studien Verlag, Weinheim.

- Hazekamp, J.L. (1990), Hell's Angels in Nederland: motor van jeugdculturele emancipatie? *Comenius* 40, 438-449.
- Hurrelmann, K. (1989), The social world of adolescents: A sociological perspective. In: K. Hurrelmann en U. Engel (red.). *The social world of adolescents. International perspectives* (p. 3-26). Walter de Gruyter, New York/Berlijn.
- Keddi, B., en G. Seidenspinner (1990), Veränderter weiblicher Lebensentwurf und Individualisierung des Lebenslaufs. *Neue Sammlung* 30, (4), 633-644.
- Krüger, H.H. (red.), (1988), *Handbuch der Jugendforschung*. Leske + Budrich, Opladen.
- Krüger, H.H. (1990), Zwischen Verallgemeinerung und Zerfaserung. Zum Wandel der Lebensphase Jugend in der Bundesrepublik Deutschland nach 1945. In: P. Büchner, H.H. Krüger en L. Chisholm (red.), *Kindheit und Jugend im Interkulturellen Vergleich. Zum Wandel der Lebenslagen von Kindern und Jugendlichen in der Bundesrepublik Deutschland und in Großbritannien* (p. 113-123). Leske + Budrich, Opladen.
- Latten, J.J. (1990), Het vertrek uit het ouderlijk gezin: ontwikkeling sinds de jaren zestig en simulaties tot 2010. Bijdrage aan het *Symposium Gezinsonderzoek*, 22-23 november 1990, Nijmegen.
- Leccardi, C. (1990), Die Zeit der Jugendlichen: Was heißt männlich und weiblich in der Zeiterfahrung? In: M. du Bois-Reymond en M. Oechsle (red.), *Neue Jugendbiographie? Zum Strukturwandel der Jugendphase* (p. 95-114). Leske + Budrich, Opladen.
- Leeuwen, L.Th. van (1987), Leefvormen en individuele levensloop in sociaal-demografisch perspectief; een inventarisatie van nieuwe patronen. In: W.E.A. van Beek e.a. (red.), *Sociologisch en Antropologisch Jaarboek 1987* (p. 130-147). Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Leeuwen, L.Th. van, en M.J.H. Ploegmakers (1990), *Patronen in de individuele levensloop: een verkennende studie*. Nederlandse Gezinsraad, 's-Gravenhage.
- Liefbroer, A.C., L. Gerritsen en J. de Jong Gierveld (1992), *Relatievorming onder jong-volwassenen: De invloed van levenslooffactoren en plannen op relatievormingsgedrag*. NIDI, 's-Gravenhage.
- Meijers, F. (red.), (1989), *Jongeren op weg*. Eerste onderzoeksverslag uit het project 'Jongeren en Arbeid'. Rijksuniversiteit, Leiden.
- Naber, P. (1992), *Vriendschap onder jonge vrouwen*. Acco, Amersfoort/Leuven.
- Niphuis-Nell, M. (1992), *De emancipatie van meisjes en jonge vrouwen*. Rapportage ten behoeve van een evaluatie van het meisjesbeleid. Sociaal & Cultureel Planbureau, Rijswijk.
- Peters, E.W. (1992), *Veranderingen in de jeugd fase van meisjes. Generaties vergeleken*. Rijksuniversiteit, DSWO Press, Leiden.
- Peters, E., en M. du Bois-Reymond (1990), Levensontwerpen van jonge vrouwen en mannen. Resultaten uit een intergeneratieel vergelijkend onderzoek. *Mens en Maatschappij*, 64, (4), 396-417.
- Peters, E., en L. Chisholm (1991), Gendered youth transitions: Are patterns changing? A view from The Netherlands. *British Journal of Education and Work*, 4, (3), 39-51.
- Peters, E., H. Guit en E. van Rooijen (1992), Toekomstvoorstellungen van meisjes en jongens: de combinatie van betaalde arbeid en ouderschap. In: M. du Bois-Reymond en E. Peters (red.), *Keuzen van jongeren. Een longitudinaal onderzoek naar de statuspassages opleiding, werk, relatie- en gezinsvorming. Derde rapportage van het Leidse onderzoeksproject 'Jongeren, Ouders en Arbeid'* (p. 127-155). Sectie Jongerenstudies en Jeugd beleid. Rijksuniversiteit, Leiden.
- Ravesloot, J. (1992), Jongeren en seksualiteit. In: M. du Bois-Reymond, *Jongeren op weg naar volwassenheid* (p. 65-93). Wolters-Noordhoff, Groningen.

- Rooijen, E. van, en H. Guit (1990), De jeugdfase binnen 'het levensperspectief' van jongeren. *Comenius*, 10, (4), 450-464.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1985), *Jongeren in de jaren tachtig. Een beschrijvende studie naar maatschappelijke kenmerken en denkbeelden van jongeren*. Cahier, nr. 47. SCP, Rijswijk.
- Vogels, T., en R. van der Vliet (1990), *Jeugd en seks. Gedrag en gezondheidsrisico's bij scholieren*. SDU uitgeverij, 's-Gravenhage.
- WiL-Project (z.j.), *Een longitudinaal onderzoek naar wendingen in de levensloop van jongeren en hun ouders in de negentiger jaren*. Rijksuniversiteit, vakgroep Ontwikkeling en Socialisatie, Utrecht.
- Watts, M.W., A. Fischer, W. Fuchs en J. Zinnecker (red.) (1989), *Contemporary German youth and their elders. A generational comparison*. Greenwood Press, New York/Londen.
- Zinnecker, J. (1982), Jugend 1981: Porträt einer Generation. In: A. Fischer, R.Ch. Fischer, W. Fuchs en J. Zinnecker (red.), *Jugend '81. Lebensentwürfe, Alltagskulturen, Zukunftsbilder*. Band I, II en III, Studie im Auftrag des Jugendwerks der Deutschen Shell (red.) (p. 81-123). Leske + Budrich, Opladen.
- Zinnecker, J. (1986), Jugend im Raum gesellschaftlicher Klasse. Neue Überlegungen zu einem alten Thema. In: W. Heitmeyer (red.), *Interdisziplinäre Jugendforschung; Fragestellungen, Problemlagen, Neuorientierungen*. Juventa, Weinheim.
- Zinnecker, J. (1987), *Jugendkultur 1940-1985*. Leske + Budrich, Opladen.